

вучылішчаў заклала асновы айчыннай эканамічнай адукацыі, якая існуе і сёння ў выглядзе сярэдніх і вышэйшых навучальных устаноў у розных гарадах краіны на чале з Беларускай дзяржаўнай эканамічнай універсітэтам.

Літаратура

1. *Белецкий А.В.* Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за первый период его существования. 1803—1832. Отд. 3. Вильна, 1906.
2. *Новик Н.Я.* Прафесійная адукацыя на Беларусі: гісторыя і сучаснасць // Чалавек. Грамадства. Свет. 1997. Вып. 9.
3. *Пастухова З.А.* Среднее образование в дореволюционной Белоруссии. Мн., 1963.
4. Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма. М., 1980.
5. *Иванов Н.* Коммерческое образование // Новый энциклопедический словарь. Петроград. 1915. Т. 22. Ст. 368—371.
6. Устав Минского семиклассного коммерческого училища. Мн., 1901.
7. *Шибeko З.В., Шибeko С.Ф.* Минск. Страницы дореволюционного города. Мн., 1990.
8. Памятная книжка Витебской губернии на 1912 год. Витебск, 1912.
9. Памятная книжка Минской губернии на 1910 год. Мн., 1910.
10. Памятная книжка Могилевской губернии на 1909 год. Могилев, 1909.
11. Могилев. Энциклопедический справочник. Мн., 1990.
12. Памятная книжка Минской губернии на 1917 год. Мн., 1917.
13. *Новик Н.Е.* Профессиональное образование в Беларуси во второй половине XIX — начале XX вв: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Мн., 1999.

I.I. НАВАСЕЛЬЦАВА

АСНОЎНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ЛЕКСІКІ ПАЭТЫЧНЫХ ТВОРАЎ НІЛА ГІЛЕВІЧА

Галоўнай задачай беларускай лексікалогіі па-ранейшаму застаецца максімальна поўны збор, сістэматызацыя і апісанне слоўнікавага складу творчасці выдатных прадстаўнікоў нацыянальнай літаратуры, без чаго немагчыма ніякае даследаванне іх мовы.

"Як ні пра каго іншага з беларускіх паэтаў пра Ніла Гілевіча можна сказаць, што яго паэзія — паэзія на кожны дзень, у якой філасофія так блізка змыкаецца з мараллю, урэшце, з парадай, а таму становіцца нейкай дамашняй, па-асабліваму цёплай і чалавечнай" [1, 179]. Адметнасць мовы паэтычных твораў Ніла Гілевіча праяўляецца ва ўсім — у дакладным, добра ўзважаным словаўжыванні, у глыбокім разуменні і адчуванні сэнсавай нагрукі моўных адзінак, ва ўменні звычайнымі сродкамі стварыць арыгінальны мастацкі вобраз. Вывучаючы жывую народную мову, засвойваючы яе незлічоныя скарбы, паэт свядома выяўляе ўсё самабытнае, свежае і ўводзіць у літаратурны ўжытак. Любы яго твор, паводле трапнага азначэння А. Зарыцкага, "...вылучаецца арыгінальнасцю і свежасцю мовы. Невычэрпныя фальклорныя багаці нашага народа тояць у сабе мноства самых нечаканых і разнастайных магчымасцей для выкарыстання іх у літаратуры. Ніл Гілевіч па-майстэрску ўмее падабраць ключы да гэтых скарбаў" [2].

Выключная ўвага да слоўнікавага складу творчасці паэта глумачыцца тым, што літаратурная мова "вызначаецца не фанетыка-марфалагічнай базай, а асаблівасцямі семантычнай сістэмы лексіка-семантычных адносін" [3, 57]. Вывучэнне іх у першую чаргу патрабуе аналізу лексічных значэнняў слоў.

Слоўнік паэтычных твораў Ніла Гілевіча складаецца з больш як 5400 паўназначных слоў і 4800 словаўжыванняў. З іх на галоўныя часціны мовы прыпадае больш за 4500 слоў і каля паловы ўсіх словаўжыванняў. Астатнія словы — гэта прыслоўі, займеннікі, лічэбнікі і г.д. (Лексіка паэтычных твораў Ніла Гілевіча распісана па выданнях: *Гілевіч Н.* Выбраныя творы. У 2 т. Мн., 1981, 1991).

Тэарэтык перакладу М. Любімаў небеспадстаўна пісаў: "З праблемай слоўнікавага складу шчыльна звязана праблема тыпізацыі. Неабходна раз і назаўсёды засвоіць, што ў кожнага пісьменніка, калі ён сапраўдны мастак, а не трэцступенны нудны эпігон, сваё бачанне свету, а значыць, і свае сродкі адлюстравання" [4, 240].

Аналіз лексікі паэтычных твораў Ніла Гілевіча паказвае, што нярэдка паэт разумее тое ці іншае слова іначай, чым гэта адлюстравана ў слоўніках. Але несупадзенне гэтае мае наступныя аб'ектыўныя прычыны: яно можа з'явіцца ў выніку вельмі абмежаванай колькасці словаўжыванняў некаторых слоў або іх метафарычнага выкарыстання. У слоўніку паэтычных твораў Ніла Гілевіча найшырэй прадстаўлены дзеяслоў, а найбольш ужывальны — назоўнік. Наўрад ці выпадкова колькасць дзеясловаў і дзеяслоўных словазлучэнняў у паэта большая за колькасць прыметнікаў. Ці не азначае гэта, што паэта заўсёды цікавіць не толькі і не столькі сталае, устойлівае ў прадметах і з'явах, колькі часовае, зменлівае, што прымушае іх рухацца, становіцца іншымі і ў больш шырокім сэнсе — існаваць, жыць. Не звыш трох разоў Ніл Гілевіч выкарыстаў 80 % усяго свайго слоўніка, што сведчыць аб незвычайным багаці і разнастайнасці слоўніка паэта.

Ёсць у Ніла Гілевіча і свае ўлюбёныя (ці вельмі частыя) словы. Вось некаторыя з іх: *жыццё* (63), *жыць* (105), *свабода* (52), *мова* (112), *сэрца* (44), *маці* (91), *зямля* (87), *Маці-Краіна* (34), *Беларусь* (72), *Радзіма* (80), *песня* (46), *сумленне* (38), *гонар* (42), *лёс* (44), *памяць* (43), *продкі* (62), *Айчына* (68), *народ* (94), *праўда* (56), *край* (82), *свядомасць* (41) і інш.

Гэты пералік пралівае пэўнае святло на асноўныя матывы і тэматыку творчасці паэта. Праблемы нацыянальнага Адраджэння — лёс беларускай мовы, культуры, духоўнай спадчыны народа, аднаўленне яго гістарычнай памяці і выхаванне нацыянальнай свядомасці — хвалюць Ніла Гілевіча на працягу ўсёй яго творчасці, у многім вызначаючы яе асноўны змест. Непарыўная сувязь з народам, веданне яго клопатаў, звычайў, яго прыгожай паэзіі і мовы карэнным чынам уплываюць на характар і накіраванасць творчасці мастака, на яго выяўленчыя сродкі, на выбар і апрацоўку паэтам першаэлемента літаратуры — слова. Крыніцы сілы і выразнасці мастацкага слова Ніла Гілевіча ў тым, што яно ўвабрала ў сябе бязмерныя багаці народна-гутарковай мовы і паэтычнай вобразнасці.

Таму адной з асаблівасцей паэзіі Ніла Гілевіча з'яўляецца яе сапраўдная народнасць, якая бліскуча выявілася ў мове твораў паэта. Як слушна адзначыў Г. Д. Сіненка, — "народнасць не проста арганічная ўласцівасць таленту Ніла Гілевіча, гэта — сапраўдная сутнасць яго натуры, яго духоўнага свету" [5, 215]. Вось чаму ў паэта так багата прыказак, прымавак, фразеалагізмаў, якімі заўсёды шырока карыстаюцца людзі працы. "Прымаўкі, прыказкі і іншыя вобразныя паэтычныя мудраслоўі, — зазначае Ніл Гілевіч, — вызначаюцца асаблівай ёмкасцю зместу, дасціпнасцю, трапнасцю характарыстыкі або параўнання, яркасцю мастацкай мовы" [6, 283]. Менавіта яны і дапамагаюць паэту зрабіць свой твор адметным, вобразным і яркім. Напрыклад: *Без цара ў галаве* [7, 57], *як тхор той у пастку трапіў* [7, 27], *вісіць на валаску* [7, 64], *хварэць на пана* [7, 169], *пускаць пыл у вочы* [7, 184], *абдзяруць, як ліпку* [8, 28], *без падмазкі — дрэнь каляска* [8, 99], *пуза нагуляць* [9, 53], *усім адзін дубец* [7, 102], *ні ў пір ні ў вір* [8, 102], *языком масла не збіваць, з пяску вярвак не віць* [8, 54] і інш.

Ніл Гілевіч з'яўляецца прызнаным майстрам дасціпных мастацкіх твораў — загадак. Народная аснова многіх загадак паэта — несумненная. Вельмі каштоўная якасць гэтых твораў Н. Гілевіча — "талент гумару, заўсёдная настроенасць на жарт, веселосць, яны патрабуюць разумовага напружання, будзяць фантазію, выходзяць уменне думаць, аналізаваць" [10, 131]. Напрыклад: *Бычок крутарогі // Ідзе без дарогі, // У лесе не трэсне, // На плёсе не ўсплэсне, // Праз возера скочыць — // Капыткаў не замочыць* [9, 289]. У гэтай загадцы зашыфраваны не проста месяц, а месяц-маладзік ("крутарогі").

Асабліва моцны імпульс дае вусная народная творчасць сатырычнай і гумарыстычнай паэзіі Ніла Гілевіча. На народны лад творыць паэт замовы ад п'янства, хабарніцтва, падхалімства, рэнегацтва, балбатні і інш. Гэтыя творы вызна-

чаюцца жыццярэадаснай філасофіяй, вынаходлівым розумам, афарыстычна трапным ацэначным словам, экспрэсіяй.

Нацыянальную спецыфіку, самабытнасць мовы ў значнай ступені вызначае фразеалогія, бо яна адлюстроўвае шматвяковы вопыт узаемаадносін людзей, традыцыі і гісторыю народа. Вобразная аснова пераважнай большасці фразеалагізмаў грунтуецца на розных мастацкіх прыёмах: метафары, параўнанні, гіпербале і г.д. Усё гэта робіць фразеалагізмы яркім стылістычным сродкам і пры выкарыстанні іх у звычайнай форме і з замацаваным за імі зместам. Але толькі нарматыўным іх ужываннем Ніл Гілевіч не абмяжоўваецца, бо, як слушна заўважыў А.І. Яфімаў, "фраза не з'яўляецца для аўтара якойсьці застылай і нераскладальнай адзінкай. Ён знаходзіць у ёй невычарпальныя магчымасці семантычнага і стылістычна-сітаксічнага характару. Таму ў моватворчай практыцы пісьменніка парушэнні і абнаўленні фразавых трафарэтаў — даволі звычайная з'ява" [11, 300].

Багацце фразеалагічных сродкаў і разнастайныя прыёмы іх выкарыстання — адна з характэрных рыс індывідуальна-аўтарскага стылю Ніла Гілевіча. У залежнасці ад тых ці іншых канкрэтных задач, якія паэт ставіць перад сабою, ён перабрае фразеалагізмы па-свойму. Гэта тлумачыцца не толькі жаданнем аўтара стварыць пэўны стылістычны эфект, але і імкненнем адысці ад трафарэтаў, унесці сваё, адметнае ў стварэнні мастацкіх вобразаў. Так, для структурнага і семантычнага абнаўлення тэксту паэт паслабляе часам цэласнасць устойлівай адзінкі ўключэннем у яе слоў, якія звычайна канкрэтызуюць адзін з кампанентаў. Напрыклад: *Вялікая ў свеце была вайна // І ў свеце і ў нас на Гайне. // Перакуліла адразу яна ўсё дагары нагамі* [7, 409]; *І смачна клаў мой верш на зуб, // Каб, потырч носам паляцеўшы // Чытач зламаў сабе язык* [9, 45].

Для большасці фразеалагізмаў характэрна варыянтнасць. Вядома, што варыянтнасць у фразеалогіі — "вынік такой зменлівасці фразеалагізмаў, пры якой захоўваецца іх значэнне, сэнс, ужыванне, іх спалучальнасць са словамі ў кантэксце" [12, 44]. Фразеалагізмы ў паэтычнай мове Ніла Гілевіча вызначаюцца багатай варыянтнасцю. Напрыклад: *мазгі мазоліць* [8, 9] (*трудзіць*) [9, 30]; *на ражон лезці* [8, 203] (*перціся*) [9, 17]; *воч* [7, 247] (*веек не звесці*) [8, 156]; *са скуры лезе* [8, 113] (*вылузаўся*) [8, 227]; *залаціць ручку* [8, 133] (*лапу*) [8, 134]; *нос* [8, 133] (*глогу звесіў*) [9, 120] і інш.

Пад прямом Ніла Гілевіча фразеалагічныя адзінкі ўваходзяць у склад сказа не як іншародныя элементы, а як неабходныя часткі мовы, праз якія думка выказваецца больш дакладна і вобразна.

Паэт часта карыстаецца паўтарамі, сярод якіх нямала і таўталагічных выразаў, прыназоўнікаў, сінтаксічных канструкцый, што характэрна і для народна-паэтычных твораў. Напрыклад: *дзень-дзянёк, шлях-гасцінец, зара-зорачка, бубка-бубачка, кропля-кропелька; на сцежцы на юначай, у зямлі ў сырой, да каханай да прыгожай, на ўсім па краі; зноў нясу табе ў споведзь: і трывогі, і крыўды, і надзеі, і ўцехі, і любоў, і грахі; валам валіць, крычма крычала, бітком набіта, сханіў хапом.*

Выкарыстанне таўталагічнага кода абумоўлена ў Ніла Гілевіча адчуваннем унутранай формы слова, якая, паводле вучэння А. Патэбні, ёсць "бліжэйшае этымалагічнае значэнне слова" [13, 115] і паказвае, як уяўляецца чалавеку яго ўласная думка. Часцей за ўсё паэт выкарыстоўвае таўталагічныя словазлучэнні ў якасці адметнага стылістычнага прыёму, каб удакладніць і ўзмацніць сэнс свайго выказвання. Такія словазлучэнні надаюць творам Ніла Гілевіча дадатковую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, "характарызуюць прадмет, аб якім вядзецца гаворка, па істотнай прымеце" [14, 107], дазваляюць у сцісла і выразнай форме паказаць ступень праяўлення дзеяння словам таго ж караня. Напрыклад: *Крычма крычала паратунку, // Мікіту трэсла з усіх сіл: // — Прасі, сынок, прасі татульку, // Каб ён цябе не сіраціў* [9, 20]; *А тут народу — валам валіць з просьбамі! // Няма атбою. Хоць ты гвалт крычы* [15, 314].

Адной з сінтаксічных асаблівасцей мовы твораў Н. Гілевіча з'яўляецца частае ужыванне прыдаткаў. Напрыклад: *праўда-радасць, праўда-соль, лад-лес, Маці-Беларусь, Радзіма-Маці, Брат-Пакутнік, продкі-воіны, крыўда-роспач, боль-праклен, боль-пратэст, век-непасада, песня-напасёлка, Матухна-Зямля,*

зязюля-варажбітка, суд-прысуд, пераможца-гвалт, казка-песня і інш. Зваротак у форме клічнага склону назоўніка (*О краю мой, панове, паэце, сыне мой, мой голубе, пан-браце, дружа мой, зямляча*) надае радкам паэта нязмушанасць і свежасць: *Шануй, народзе, і цані — // Усё, што поіць — жывіць шчыра // Тваёй свабоды карані!* [9, 64].

Гутарковай мове беларускіх фальклорных твораў уласціва шырокае выкарыстанне памяншальна-ласкальных і павелічальных форм назоўніка з суфіксамі *-ік-* (*-чык-*), *-чок-* (*-очак-*), *-ец-*, *-к-*, *-іц-*, *-н-* (*-ын-*), *-очк-*, *-ішч-* (*-ышч-*). Яны характэрны і творчасці Ніла Гілевіча. Вось некаторыя з тых, што сустракаюцца ў творах паэта: *зярнятка, кропелька, хатулька, дробачка, слязінка, куточак, слоўка, анёлачак, матулечка, пёрка, іскрынка, бычок, ластавачка, песенька, дожджычак, туманок, птушачка, жаўраначка, крынічанька, полымца, вадзіца, маселца, паслухмяначка, хлапчучок-баравічок, хаціна, слязіна, дзвярына, азярына, галубіна, разбойшчына, чалавечышча, канюшынішча*. Агульная колькасць назоўнікаў у памяншальна-ласкальнай і павелічальнай формах у паэтычных творах Ніла Гілевіча складае 550 слоў (1067 словаўжыванняў).

Даволі шырока ўжывае паэт памяншальна-ласкальныя формы прыметнікаў з суфіксам *-еньк-* і прыметнікі з павелічальнымі суфіксамі *-ейш-* (*-эйш-*). Напрыклад: *родненькі, зелянюсенькі, старэнькі, вузенькі, сівенькі; старэйшы, свяцейшы, яснейшы, вузейшы, дабрэйшы, шчаслівейшы* і інш. Усе гэтыя формы слоў добра вядомы і беларускім народным песням.

Зварот да народнай мастацкай свядомасці ў Ніла Гілевіча з'яўляецца прынцыпова важным ракурсам яго паэтычнага светабачання і адным са спосабаў стварэння арыгінальнай паэтычнай сістэмы. Адчуванне самой прыроды мастацкага слова народа, дадзенае паэту як адзнака таленту, дазваляе яму на аснове традыцыйнага матэрыялу адкрываць яшчэ неспазнаныя ўзаемасувязі слоў і вобразаў у новых з'явах паэтычнай рэальнасці.

Мова беларускага фальклору наогул, а яго лексіка — у прыватнасці выключна паўплывалі на мову і лексіку твораў Ніла Гілевіча. Назоўнікі, прыметнікі ў памяншальна-ласкальнай і павелічальнай формах, паўторы і таўталагічныя выразы, шырокае ўжыванне прыказак, прымавак, фразеалагізмаў, звароткаў, прыдаткаў неабвержна сведчаць аб незвычайнай блізкасці мовы (лексікі) Ніла Гілевіча да мовы (лексікі) вуснай народнай творчасці. Народныя песні, казкі, прымаўкі, іх мова, лексіка, трапныя народныя мудраслоўі з'явіліся, па словах самога паэта, яго першапачатковаю літаратурнаю і моўнаю школаю: "Песні і казкі, легенды і паданні, прыказкі і загадкі роднага краю! Колькі ў іх глыбокай мудрасці і высокай паэзіі, колькі святла душы таго, хто іх стварыў — душы працоўнага люду! Колькі жыццёвай сілы і характа ў іх мове! І як важна кожнаму чалавеку з маладых гадоў далучацца душою да паэтычных і моўных скарбаў свайго народа — так, каб праз усё жыццё адчуваць патрэбу зноў і зноў прыгубіць сэрцам з гэтай цудоўнай невычэрпнай крыніцы, а прыгубіўшы — адчуць, як ты мацнеееш духам, святлеееш думкай, дужэеш і акрыляешся на добрыя людскія справы!" [16, 319].

Сапраўды, родная мова для Ніла Гілевіча — невычэрпная крыніца паэтычнага натхнення, бо яна "непаўторна пывучае ад свайго раскошнага поўнагалосся, невычэрпна багатая лексічна і паслухмяна гнуткая ў словазлучэннях, па-зямному, па-хатняму простая і, як свежы бохан, цёплая і духмяная, па-язычніцку перша-родная і вобразная" [16, 49].

Знаёмства са слоўнікам паэтычных твораў Ніла Гілевіча сведчыць аб тым, што ён складаецца пераважна з агульнанароднай, стылістычна нейтральнай лексікі. Але ўвагу прыцягвае якраз іншая лексіка, ад ведання ці няведання якой так ці іначай залежыць разуменне ідэйнага зместу і эстэтычных вартасцей творчасці паэта. Значную ролю ў мастацкай палітры Ніла Гілевіча адыгрываюць і выконваюць пэўныя стылістычныя задачы эмацыянальна выразныя абласныя, прастамоўныя, запазычаныя словы, неалагізмы.

Варта ўвагі тая лексіка паэта, якая хоць ў некаторай ступені адрозніваецца ад ужо стаўшай літаратурнаю. Тут нямала слоў, якія зараз падаюцца ў нарматыўным "Беларуска-рускім слоўніку" з рознага роду стылістычна абмежаванымі паметкамі. Напрыклад: *размоўныя* — *аблуда, звяга, мітрэнга, размаітасць, скварціся, зброд, рэзрух, пекнасць, звадыяш; абласныя* — *кавенька, стоць, шыдэлак, зблоціць, цель, наўрэца, прыхамач, чабэхнуць* і інш.

Сярод **дыялектызмаў** у творах паэта найбольш **лексічных** (*пыляня* 'кураня', *пяколак* 'цёплае месца на печы', *плітаваць* 'бегчы', *вобаратнік* 'лекавая расліна', *жыты* 'каласы', *наўрэца* 'нечакана з'явіцца', *здырдзіца* 'пражыць жыццё, памерці', *асвер* 'журавель калодзежа', *усходкі* 'прыступкі', *вобуй* 'абутак', *картапляная* 'бульбяная', *хатуль* 'дарожная сумка, якую носяць за плячыма', *аруд* 'закром', *могліцы* 'могілкі', *гіцаль* 'нягоднік', *шнураваць* 'ісці', *падціраха* 'прыбіральшчыца' і інш.); **семантычных** (*выстава* 'выгляд', *заложник* 'невялічкая палічка для посуду', *клямка* 'канец, смерць', *змога* 'магчымасць', *кумпанка* 'сяброўка', *расшастаць* 'разарваць', *слязіць* 'плакаць', *чаломкацца* 'вітацца'); **граматычных** (*бежымо*, *ейны*, *якоесьці*, *дамо*, *бегама*, *думацьме*, *чакацьме*, *хаваймася*, *не хапацьме*, *уцякайма*, *крычацьме*, *належа*, *на выбар*). Прыведзеныя прыклады сведчаць пра тое, што Ніл Гілевіч смела ўводзіць у літаратуру правінцыялізмы, маючы на мэце даць больш шырокі выбар слоў для абзначэння таго ці іншага паняцця.

Аднак паэт выкарыстоўвае не адну агульнанародную лексіку. Ён не адмаўляецца ні ад гістарызмаў, ні ад запазычанняў, калі яны патрэбны, ні ад стварэння новых слоў, ці ад пераасэнсавання старых. Такіх слоў у творах паэта няма. Пераважная большасць іх створана ад агульнанародных кораняў і па добра вядомых мадэлях, некаторыя нават вельмі слаба адрозніваюцца ад адпаведных літаратурных. Так, у мове паэтычных твораў Ніла Гілевіча шмат слоў, якія толькі граматычна (па форме) адрозніваюцца ад сваіх гутарковых і літаратурных адпаведнікаў. Напрыклад, назоўнік **лекі** паэт выкарыстоўвае ў адзіночным ліку, а ў літаратурнай мове ён замацаваны толькі ў множным.

Паклон табе, мой беларускі краю! // Ты — мой, я — твой: адроду і навек. // Я зноў і зноў да сэрца прыкладаю // Твой ліст дубовы — як чароўны лек. Такая форма слова спатрэбілася паэту для захавання рыфмы. Ніл Гілевіч як сапраўдны творца вельмі чуйна ставіцца да слова, няспынна і нястомна развівае яго, але, як слухна адзначаў Ю. Гаўрук, — "прыцып адзінства формы і зместу, нават у самых складаных паэтычных пабудовах, застаецца ў паэта непарушным. Ніл Гілевіч насцярожана адносіцца да штучных вымудраў, да ўсякай падгонкі ці то для рыфмы, ці то для рытму, востра адчуваючы фальш" [17, 164].

Адзнакай творчай манеры Ніла Гілевіча, асаблівасцю яго светабачання, светаўспрымання і паэтычнага адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці з'яўляецца метафарызацыя слоў. Паэт свядома імкнецца парушыць устойлівае кола народнага светаўяўлення аб прадметах, з'явах, падзеях і паказаць іх у святле свайго ўспрымання. Гэта патрабуе пошукаў новых слоў, адценняў у значэннях агульнавядомых слоў. Неабходнай умовай рэалізацыі метафарычнага значэння з'яўляецца кантэкст. Кантэкстуальнае значэнне ўзнікае ў мове праз перамяшчэнне традыцыйных кантэкстаў выкарыстання слоў. У выніку гэтага перамяшчэння адбываецца, па словах Н.Д. Аруцонавай, "прысваенне аб'екту "чужых" прызнакаў, якасцей і стану, якія выяўляюцца ў іншым класе прадметаў ці адносяцца да іншага аспекту, параметра данага класа" [18, 163].

У працэсе метафарызацыі паэт актывізаваў назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, што садзейнічае пашырэнню магчымасцей выбару слоў пры стварэнні мастацкіх вобразаў. Слоўнікавы артыкул дзеяслова **муляць** падаецца ў "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" з наступнымі значэннямі: "1. Прычыняць боль, ціснуць, націраць. 2. Турбаваць, трывожыць каго-небудзь, дакучаць каму-небудзь". Гэта не пярэчыць "Беларуска-расійскаму слоўніку" Я. Станкевіча, у якім **муляць** (**муліць**) — "1. Надавливать, мозолить. 2. Быть в тягость. 3. Мешать". Ужыванне гэтага слова Н. Гілевічам іншае. Справа тут не ў нейкім адметным разуменні дзеяслова паэтам, а выключна ў метафарычным выкарыстанні яго са значэннем "не церпіцца; вельмі чаго-небудзь хацець": *Там муліць многім з табой пабачыцца* [9, 82]. Дзеяслоў **чамшыцца** зафіксаваны ў "Беларуска-рускім слоўніку" са значэннем "часацца, часаць цела". Паэт ужывае гэты дзеяслоў у значэнні "быць актыўным, турбавацца аб чым-небудзь": *Цяпер міністр, кажа, і той чамшыцца, а ён сядзіць сабе і ў вус не дзьме* [8, 190]. Лексема **далакон** 'рабочы, які капае магільны; той, хто капае, раскопвае што-небудзь' выкарыстоўваецца паэтам у значэнні "знішчальнік": *Што ў нашых душах так і не змаглі // Усмерціць мовы зернеткі жывыя // Ажно равуць, выходзячы з сябе, // Гвалтаўнікі яе і*

далакопы [19, 31]. Назоўнік **стынь** 'сцюжа, холад' выкарыстоўваецца паэтам у значэнні "халодныя адносіны, абьякаваець": *Адкуль жа **стынь** да мовы матчынай?* [20, 132].

Відавочна, што ў паэтычных творах Ніла Гілевіча словы набываюць новыя значэнні на аснове пераносу па асацыяцыі, агульнасці эмацыянальных успрыманняў, дзеяння і знешняга падабенства рэалій. Сэнс гэтых слоў не змяняецца, але іх гучанне надае паэтычным радкам непаўторнасць, адметнасць, садзейнічае стварэнню асаблівасцей стылю Ніла Гілевіча.

Імкненне да абнаўлення звычайных і часта паўтаральных слоў, замена іх новымі, а таму больш выразнымі і свежымі прыводзіць, па словах М.А. Бакінай, да ўзнікнення аўтарскіх наватвораў [21].

Адметнай асаблівасцю лексічнага багацця паэтычнай мовы Ніла Гілевіча з'яўляюцца яго наватворы, утвораныя рознымі спосабамі, асабліва на аснове народнага словаўтварэння. Здоўнасць да моватворчасці, да словатворчасці — адзін з верных прызнакаў паэтычнага таленту. Н. Гілевіч умее распарадзіцца словам, сэнсава або эўфанічна абнавіць яго, павярнуць нечаканым бокам, што сведчыць пра яркасць, самабытнасць таленту паэта-творцы. У Ніла Гілевіча шмат слоў, утвораных ім самім, у працэсе работы над радком, з неабходнасці выказаць, выкладзі на паперу тое, што просіцца з душы і сэрца. Разгледзім наступныя прыклады: *Народа гонар, славу, доблесць // Наважыў **сплюндрыць** тарбахват* [15, 265]; *Граміў і **плюндрыў**, колькі сілы, // Усё, чым славен наш народ* [20, 87]; *Ты **сплюндрыў** вешчы знак. // І ўжо яму чагосьці не хапае — // Таго, што дзве душы ў адну злучае...* [20, 49]. Што значыць сплюндрыць гонар, славу, доблесць, вешчы знак? Лексема **плюндрыць** не зафіксавана ніводным слоўнікам. Ужыванне гэтага дзеяслова паэтам наводзіць да думкі аб яго тлумачэнні словам "запятнаць, сапсаваць; украсці, апаганіць святое, першароднае штосьці".

Найбольш прадуктыўнымі спосабамі ўтварэння новых слоў у паэтычнай мове Ніла Гілевіча з'яўляюцца прэфіксальна-суфіксальны і суфіксальны. Так, пры дапамозе прэфікса *на-* і суфікса *-н-* утвораны прыметнікі **настудны** (сцюдзёны, халодны) [15, 67], **назаўсёдны** (пастаянны) [9, 98]; пры дапамозе прэфікса *не-* і суфіксаў *-н-*, *-оў-* утвораны прыметнікі **незамутны** (чысты) [15, 148] і **непашаноўны** (прыніжаны) [15, 222]. З дапамогай прэфікса *су-* і суфікса *-ак-* утвораны назоўнік **суцэмак** (позні вечар) [15, 101]. Пры дапамозе прэфікса *у-* і суфіксаў *-і-*, *-ы-* паэт утварыў дзеясловы **уцёмрыць** (сцягнуць) [8, 284], **уцмерціць** (забіць, знішчыць) [9, 61]. Прадуктыўнасцю пры ўтварэнні назоўнікаў, якія абазначаюць назвы асоб, вызначаюцца ў мове Ніла Гілевіча суфіксы *-ец-*, *-як-*, *-ак-*, *-ач-*, *-ік-*. Напрыклад: **гаратлівец** (гаротнік) [15, 95], **напрасімец** (папрашайка) [15, 48], **выдумляка** (выдумшчык) [15, 199], **Ненаежац** (хцівы, сквапны чалавек) [9, 75], **абдзіртус** (абарванец) [9, 33] і інш.

Шмат слоў у паэтычнай мове Ніла Гілевіча маюць адметнае значэнне і форму і з'яўляюцца, безумоўна, індывідуальна-аўтарскімі. Напрыклад: **надо-рэ-мі-фа-со-ліць** (музыцыгравец) [8, 9], **драпежыць** (нішчыць) [9, 151], **уцякайчык** (зайчык) [8, 286], **абыдлец** (стаць такім, як істота, названая ўтваральнай асновай) [9, 90].

Значнай колькасцю сярод наватвораў прадстаўлены ў паэзіі Ніла Гілевіча складаныя найменні, утвораныя нульсуфіксальна-складаным і суфіксальна-складаным спосабам. Усе гэтыя наватворы маюць выразную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку. Напрыклад: **пустаглум** (чалавек, які марна траціць жыццё) [15, 230], **чыстаган** (апаганшчык) [15, 265], **мухаперсона** (надакучлівы нікчэмны чалавек) [8, 170], **мудрасмыслы** (разважлівы, памяркоўны) [9, 114], **сліваносы** (п'яніца) [9, 125], **плюгаваморды** (непрыгожы, нязграбны чалавек) [9, 112] і інш.

Навізна, арыгінальнасць, экспрэсіўнасць аўтарскіх наватвораў непарыўна вяжацца ў кантэксце з агульнавядомымі словамі ў адзінае жывое, арганічна цэлае.

Адметнасцю творчасці Ніла Гілевіча з'яўляецца тое, што шматлікія трапныя выразы трывала ўвайшлі ў розныя сферы ўжывання. Напрыклад: *Песню бярыце з сабою!* [7, 88]; *Вось і прыйшла пара для справаздач* [15, 86]; *Не аддай душу ў няволю гномам* [15, 248]; *Не сумуй, не тужы, а каханне — шануй, беражы* [7, 247]; *Вушы чуйныя мець, ды сябе толькі чуць, // Вочы зоркія мець, ды сябе*

толькі бачыць [7, 79]; *За Бога д'ябла выбралі сабе, як быццам д'ябал — лепшы* [20, 49]; *О, як далёка нам яшчэ да Беларусі... І ўсё ж мы дойдзем, дойдзем мы да Беларусі* [20, 137]; *Эгаізм — чалавечых душ іржа* [15, 204] і інш.

Нельга не адзначыць, што ў слоўніку Ніла Гілевіча ёсць пэўная колькасць запозычанняў з іншых моў. Сярод іх **экзатызмы**: *кукеры* 'старажытны язычніцкі абрад з пераапрапаннем', *ракія* 'гарэлка', *баница* 'слаёны пірог з вельмі тонка раскатаных лістоў цеста', *таратор* 'страва са свежых агуркоў, часнаку і арэхаў на вадзе ці сыраквашы', *халіштэ* 'даматканая тоўстая коўдра', *казяк* 'тоўстая пасцілка з казінай шэрсці'; **тапонімы**: *Дунай, Сінія скалы, Радопы, Віташа, Слівен, Тырнава*; **імёны**: *Расіца, Пётыр, Найдзен, Санамын* і інш. Такія словы дапамагаюць паэту ярка, дасканала перадаць мясцовы каларыт пэўных краін. Запозычаная лексіка ў вершах Н. Гілевіча спалучаецца з лексічнымі адзінкамі беларускай мовы натуральна і арганічна. Празмернае захапленне запозычанымі словамі паэт не прымае, адстойвае чысціню беларускага слова, засцерагае ад негатыўных адносін да роднай мовы, якія могуць прывесці народ да маральнай дэградацыі.

Паэтычная мова Ніла Гілевіча, паводле трапнага азначэння Л. Ламекі, вызначаецца "дасціннасцю, назіральнасцю, слоўнай вынаходлівасцю, эстэтычным густам, пластыкай, медытатывнасцю" [22, 152]. Паэзія Ніла Гілевіча вылучаецца "і шырынёй філалагічных інтарэсаў, і дасканалай тэхнікай, і такім узроўнем паэтычнага майстэрства, калі самыя бліскучыя тэхнічныя знаходкі (рытміка, гукавое вырашэнне, тропіка) не выпіраюць на паверхню, а пасылаюць сваё святло з глыбіні тэксту, існуючы ў ім не самі па сабе, а ў жывым, непадзельным адзінстве ўсяго лірычнага перажывання" [23, 4].

Праз словаўтварэнне, гнуткасць сінтаксісу, рухомасць фразеалогіі, сінаніміку, метафарызацыю, своеасаблівае спалучэнне семантыкі двух мнагазначных слоў, нечаканае спалучэнне слоў, эўфанію Н. Гілевіч найлепшым чынам паказвае і сцвярджае жыццяздольнасць беларускай мовы.

Вывучэнне лексікі паэтычных твораў Ніла Гілевіча сведчыць аб яго нястомнай працы над узбагачэннем літаратурнай формы беларускай мовы, аб высокім слоўным майстэрстве паэта і дасканаласці яго моўнай культуры.

Літаратура

1. *Каваленка В.* Жывое аблічча дзён: Літаратурна-крытычныя артыкулы. Мн., 1979.
2. Літаратура і мастацтва. 1963. 10 вер.
3. *Виноградов В.В.* Язык М. Зоценко // Зоценко М. Статьи и материалы. Л., 1928.
4. *Любимов Н.* Перевод — искусство // Новый мир. 1962. № 5.
5. *Сіненка Г.Д.* Ніл Гілевіч: Нарыс творчасці. Мн., 1981.
6. *Гілевіч Н.* Мой белы дзень. Мн., 1992.
7. *Гілевіч Н.* Выбраныя творы. У 2 т. Мн., 1981. Т. 1.
8. Там жа. Мн., 1981. Т. 2.
9. Там жа. Мн., 1991. Т. 2.
10. *Гніламёдаў Ул.* Упоравень з векам: Літаратурна-крытычныя артыкулы. Мн., 1976.
11. *Ефимов А.И.* Стилистика художественной речи. М., 1961.
12. *Янкоўскі Ф.М.* Беларуская фразеалогія. Мн., 1981.
13. *Потебня А.А.* Эстетика и поэтика. М., 1976.
14. *Аксаитов А.С.* Лексические и фразеологические фольклоризмы в белорусском языке // Вопросы фразеологии. Ч. 2. Самарканд, 1972.
15. *Гілевіч Н.* Выбраныя творы. У 2 т. Мн., 1991. Т. 1.
16. *Гілевіч Н.* Як не спыніць узыход сонца. Мн., 1993.
17. *Гаўрук Ю.* Сутнасць адказнасці: Літаратурна-крытычныя артыкулы. Мн., 1986.
18. *Арутюнова Н.Д.* Языковая метафора // Лингвистика и поэтика. М., 1979.
19. *Гілевіч Н.* Талісман. Вершы. Публіцыстыка. Мн., 1994.
20. *Гілевіч Н.* На высокім алтары. Мн., 1994.
21. *Бакина М.А.* Новообразования в современной поэзии // Русская речь. 1975. № 2.
22. *Ламека Л.* Радок чысціні світальнай // Маладосць. 1991. № 9.
23. *Кароткая Л.* Жывое, роднас...: Літаратурна-крытычныя артыкулы. Мн., 1989.